

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yozish davomida ilmiy, adabiyotlar tahlili, qiyoslash, analiz, umumlashtirish, tarixiylik metodlaridan foydalanildi. Tahlil va natijalar. Amir Nasrulloxon faoliyati to'g'risida sovet zamonasida ham, bugungi kunda ham tadqiqotchilar ko'p yozishgan. Biroq bu asarlarning aksariyatida mang'itlar sulolasining ushbu hukmdori hayoti va faoliyati bir tomonlama ko'rsatilib, Nasrulloxon qiyofasi faqat qora bo'yoqlarda tasvirlangan. Aslida tarixchining ixtiyorida faqat oq va qora ranglar yohud ijobiy va salbiy mulohazalarning biri bo'lmasdan, u har qanday tarixiy shaxsni o'sha davrda kechgan tarixiy voqealar ichida xolis tasvirlashi, tarixiy shaxslarga baho berayotganda zamona sozlik qilmasdan adolat posangisini o'ta sergaklik bilan ushlashi lozim. Nasrulloxon haqida bugungi kunda turli da'volar va yuzazaki mulohazalar bildirayotgan mualliflarning aksariyati tarixchilar emas, balki jurnalistlar, adiblar, adabiyotshunos olimlar va boshqa kasb egalari ekanligi esa muammoning ancha jiddiyligi va chuqurligidan dalolat beradi. Taassufki, bu iddaolar bir tomonlama aytilayotgan, o'ta keskin fikrlardan iborat bo'lmoqda. Bunday holat O'zbekiston tarixida, shuningdek, Buxoro haqiqiy tarixida o'ziga xos rol o'ynagan bo'lsa, shuningdek haqiqat aynan tarixchi olimlar tomonidan jamoatchilik hukmiga tezroq havola etilishini kun tartibiga qo'yadi. Shu jihatdan olib qaraganda mazkur maqolada Nasrulloxon fenomeni, uning Turkiston tarixidagi o'rni xususida so'z boradi.

Tarixga xoni shahid (shahid xon) nomi bilan kirgan Mang'itlar sulolasining yettinchi hukmdori Amir Nasrullo Bahodurxon 1806-yil 1-iyun Buxoro shahrida Amir Haydarning xonadonida ikkinchi o'g'il sifatida dunyoga keldi. Bu haqida mashhur alloma Ahmad Donish o'zining "Tarixi saltanati mang'itiya" asarida yozib qoldirgan. Ular fikricha, Amir Nasrullo 63 yoshida 1860-yil vafot etgan. Demak, ularning yozganlaridan Amir Nasrullo taxminan 1797-yilda tug'ilganligini anglatadi. Biroq, u Amir Haydar xonadonida ikkinchi o'g'il ekanligini e'tiborga olsak, Ahmad Donishning yozgan fikri haqiqatga anchagina yaqinroqdir. Nasrulloxonning ma'naviy kamolotga erishuvida Buxoroda katta nufuzga ega bo'lgan mashhur Shayx Muhammad Husayn Alaviy Buxoriy (1785-1870) muhim rol o'ynagan. Keyinchalik Nasrullo o'zining piri hisoblangan bu shayxni Romitan tumanidagi Qori Kamol qishlog'idan Buxoro shahriga ko'chirib keltirib, unga Shayx Habibullaxon xonaqosidan maxsus hujra ajratib bergan va nafaqa tayinlagan. Bu ma'lumotlarni tarixchi olim Muhammad Nasriddin Hanafiy Hasaniy Buxoriy (Amir Muzaffarning o'g'li) o'zining 1910-yil Yangi Buxoroda nashr etilgan "Tuhfat az-zoirin" ("Ziyoratchilarga tuhfa") asarida keltirib o'tadi. Nasrulloxon otasi Amir Haydar hamda birodarlari Husayn va Umarxonlarning davrida Qarshida hokimlik qilgan. Amir Haydar vafoti (1826-yil 6-oktyabr) dan so'ng hokimyat uchun kechgan keskin kurashlarda birodarlari Amir Husayn (1797-1826) va Amir Umarxon (1810-1829) hamda boshqa ukalari ustidan g'olib kelib, 1827-yil aprel oyining boshlarida 21 yoshida Buxoro amirligi taxtiga o'tirdi. Amir Nasrulloxon Buxoro amirligi taxtiga o'tirgan mang'itlar sulolasining yettinchi hukmdori bo'ldi. Tarixchi olim Mirzo Abdulazim Somiyning fikricha, Buxoro amirligi taxtini egallashda Nasrulloxonga otasining vaziri bo'lgan Muhammad Hakimbiy qo'shbegi katta yordam ko'rsatgan. U Buxoroni qamal qilib turgan Nasrulloxon qo'shinlariga shahar darvozasini ochib beradi. Nasrulloxon ham ko'pchilik Mang'it amirlari yo'l qo'ygan noxush bir xatoni takrorlaydi. Mang'itlar o'zbek qavmi bo'lishiga qaramasdan, Buxoro amirligini rasmiy ravishda 1756-yil 12-dekabrden boshlab boshqarishga kirishganlaridan so'ng qo'shbegi (bosh vazir) lavozimiga ko'pincha o'zbeklarni emas, balki eroniylar (forslar)ni qo'yishgan. Kelib chiqishi eroniy qullarga borib taqalgan va Islom dinining shia mazhabiga e'tiqod qilgan bunday qo'shbegilarning odatda Buxoroda qarindosh-urug'lari va yaqin do'stlari bo'lmaganligi uchun ular amirga sadoqat bilan xizmat qiladi, deb o'ylashgan. Biroq eroniy qo'shbegilar o'z mavqelarini tiklab olgach, amirlikning asosiy tub joy aholisi bo'lgan turkiy

xalqlarni, xususan, o'zbeklarni kamsitgan va mensimagan. Bu holat keyinchalik Buxoro amirligida turli nizolarni keltirib chiqargan (ushbu satrlar muallifi 2005-yil 15-oktyabrda "Buxoronoma" gazetasida bosilgan "Buxoro qo'shbegilari" maqolasida bu haqda qisman to'xtalib o'tgan). Amir Nasrullo 1860-yil 21-sentyabrda 55 yoshida Buxoro shahrida fojeali vafot etgan. Buxoro tarixnavislik maktabining namoyandalari Amir o'limining tafsilotlariga to'xtalib o'tirmay, odatda bu haqida qisqacha ma'lumot berib o'tishadi. Ahmad Donish, Mirzo Abdulazim Somiy, Mirzo Salimbek (Salimiy), Sayyid Mansur Olimiy (Amir Said Olimxonning o'g'li) kabi buxorolik tarixchilarning fikrlarini umumlashtirib aytadigan bo'lsak, "Amir Nasrullo 1277- hijriy (milodiy 1860) yilda 35 yil va bir oy saltanat qilib, 63 yil umr ko'rib vafot etdi. U quloq og'rig'i kasali bilan vafot etgan. Dushanba kuni otasining yonida dafn etildi, uning qabri Eshoni Imlodadir". Ahmad Donish boshqa Buxoro tarixchilaridan farqli ravishda Amir Nasrullo tug'ilgan va vafot etgan sanalarni aniq ko'rsatib, u hijriy yil hisobida 35 yil hukmronlik qilganligini va 56 yil yashaganligini ta'kidlaydi. (Biz ushbu tadqiqotga Ahmad Donishning, yuqoridagi fikrlarini asos qilib olib, Amir Nasrullo umri chegaralarini Donish yozganidek, 1806-1860 yillar doirasida belgiladik. Nasrulloxon o'z ajali bilan o'lmay, fojeali tarzda halok bo'lganligi ham ayni tarixiy haqiqat. Shuning uchun ham Amir Nasrulloning o'limi to'g'risida Turkiston jadid taraqqiyparvarlarining asarlari va XX asr sovet davri tarixshunosligida an'anaviy o'zbek tarixshunosligiga nisbatan boshqacharoq qarashlar shakllandi. Buxoro jadidlarining mashhur namoyandalari Sadriddin Ayniy va Fitrat tomonidan ular sovet pozitsiyasiga o'tgan XX asr 20-30-yillarida tarixiy va badiiy asarlarda bu voqea tafsilotlariga asosiy ayb Nasrulloxonga yuklatilib, uning o'limida bosh aybdor bo'lgan Kenagasxonim shaxsiyati ulug'lanadi Nasrullo o'limiga sabab bo'lgan o'sha voqeaning asosiy tafsilotlari esa quyidagicha Shahrisabzning sobiq hokimi Iskandar vallamiyning singlisi Kenagasxonim (Fitratning yozishicha, Kengashoyim) o'z akasining g'arazli rejasiga binoan o'z shahvari (eri) Amir Nasrullo uxlab yotganida uning qulog'iga simob qo'ygan. Quloq og'rig'i dardiga duchor bo'lgan Nasrulloxon o'limi oldidan o'z shahvarining joniga qasd qilgan Kenagasxonimni Ark ichidagi Childuxtaron qudug'iga tashlashni buyuradi. Bu paytda Buxoroda yashayotgan Iskandar Vallamiy va uning butun oila a'zolari, shuningdek, kuyovi Yoqubbiy va uning farzandlari ham amirning o'limi oldidan qatl qilinadi. Xullas, Amir Nasrullo unga qilingan suiqasd natijasida qulog'iga simob qo'yilgandan keyin bir necha kun o'tgach 1860 - yil 21- sentyabrda qattiq qiynalib, fojeali tarzda jon taslim qildi. Amir Nasrullo Buxoro shahridagi Jo'ybor mavzesida joylashgan Eshoni Imlo (Xazrati Imlo) qabristoniga, otasi Amir Haydar qabri yonida dafn etilgan. Amir Nasrullo vafot etganda undan yolg'iz o'g'il Muzaffariddin qolgan. Ayrim ma'lumotlarga qaraganda, Amir Nasrullo o'limi oldidan Buxoro toj-u taxtini yolg'iz o'g'li Muzaffariddinga emas, balki ko'p sonli nevaralaridan biriga vasiyat qilib qoldiradi. Biroq Buxoro amirligi taxtiga 1860-yil 23-sentyabrda Amir Muzaffarxon o'tiradi. Amir Nasrulloning bevaqt o'limi keyinchalik ko'plab salbiy oqibatlariga olib keldi. Amirlikda o'tkazilayotgan islohotlar uning vorislari davrida to'xtab qoldi. Rossiya imperiyasining Turkistondagi uchala xonlikka qarshi harbiy harakatlari, Buxoro amirligining Rossiya tajovuzi ga qarshi jiddiy qarshilik ko'rsata olmaganligi va oqibatda mag'lubiyatga uchrab, mamlakat hududining katta qismini boy berganligi ushbu oqibatlarining eng asosiylari hisoblanadi. Sadriddin Ayniyning "Buxoro jallodlari" (1920), "Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar" (1920-1921; Moskva, 1926), "Tarixi amironi Mang'itiyai Buxoro" ("Buxoro Mang'it amirlari tarixi") (Toshkent, 1923) kabi tarixiy tadqiqotlari, "Qullar", "Doxunda" singari tarixiy romanlari va keyinchalik yozilgan "Esdaliklar" asarida, Fitratning "Amir Olimxonning hukmronlik davri" (Dushanbe, 1930) risolasida mang'itlar sulolasining butun "kirdikorlari" ochib tashlandi. Buxoro tarixining qariyb 200 yil davom etgan davri, Mangit hukmdorlari (amirlar) faoliyati faqat qora bo'yoqlarda tasvirlandi. Tanqid tig'i dastavval mang'itlar sulolasining so'nggi

hukmdori Amir Sayyid Olimxon (1881-1944) ga qarshi qaratilganligi o'sha davrdagi siyosiy va harbiy vaziyatlar taqozosiga ko'ra normal hol hisoblanadi. Biroq barcha Mang'it amirlarini, jumladan, Amir Nasrulloni asossiz ravishda qoralash jarayoni yoppasiga ommaviy kompaniyaga aylantirildi. Bu holat Qo'qon tarixnavislik maktabiga mansub jadid taraqqiyparvari Ishaqxon Ibratning "Farg'ona tarixi" asarida ham o'zining yaqqol ifodasini topgan. Ibrat va Fitrat tomonidan Nasrulloxon "Botur qassob", "Qassobning botiri" degan mash'um nomlarga sazovor bo'ldi. Fitrat o'zining 1930-yili yozgan "Amir Olimxonning hukmronlik davri" nomli tarixiy risolasida barcha Mang'it amirlari singari Amir Nasrullo faoliyatini ham faqat qoralash bilan shug'ullanadi. Fitratning ushbu asaridan quyidagi iqtibosni keltirib o'tmoqchimiz: "Amir Haydardan keyin uning o'gli Amir Husayn taxtga o'tirdi, biroq ikki oy-u necha kundan keyin u vafot etdi. Uning o'rnini Amir Umar egalladi. Biroq Amir Haydarning o'gli Amir Nasrullo o'zining birodariga qarshi lashkar tortib Buxoroni o'rab oldi va hukumatni o'z qo'lga oldi. Nasrullo oldin Amir Umarni omon qoldirib, Buxorodan chiqarib yubordi, ammo o'z ahdiga vafo qilmay orqasidan jallodini yubordi. Jallod Amir Umar boshini kesib keltirdi. Nasrullo o'zining boshqa aka-ukalarini ham turli hiylalar bilan o'ldirdi va Buxoro hukumatiga hech qanday raqibsiz ega bo'ldi. Unga "Qassobning botiri" laqabi berilgan edi. P. Ravshanov o'z fikrlarini tarixiy dalillar bilan asoslash o'rniga Amir Nasrullo faoliyatini qoralashga, uning shaxsiyatiga loy chaplashda davom etib, yana quyidagi so'zlarni alamlil bir ehtiros bilan yozadi: "Amirning savdoyi mijozligi shu darajaga yetadiki, ittifoqo biror amaldor yoxud savdogar, qozi yoki muftiy ismi-sharifi biror bahonada qulog'iga chalinib qolsa bormi, yetti uxlab tushga kirmaydigan qaltis o'yin o'ylab topardi..." , "Amirning razolati shu darajada ediki, davlatning harbiy qudratiga daxldor, vaqtida bemisl xizmatlar qilib qo'yganki, kishilar ham bir soniyada dushmanga aylantirib qo'yilardi. Shubha va gumonchilik amirning qoniga kirib olgan iblislar edi... " Mang'itlar sulolasidan Amir Nasrullodek qattol podsho o'tmagan edi. Raiyat uni bir vaqtlar hukm surgan mo'g'ul xoni Qozonxonga qiyos qilardi". O'zining aql-zakovati va harbiy iste'dodi bilan Mang'it amirlari o'rtasida alohida ajralib turgan, uning bu xislatlariga hatto dushmanlari ham tan bergan Amir Nasrulloni bugungi o'zbek adibi "savdoyi mijoz" deb ta'riflasa?!

P. Ravshanov yuqoridagi fikrlar bilan cheklanmasdan, tarixiy shaxs haqidagi tarixiy qissada o'z ehtiroslariga erk berib, mubolag'a va bo'rttirish san'atidan ham unumli foydalanadi. Uning yozishicha, Nasrulloxon 1856-yil Shahrisabzni egallaganidan keyin shaharda quyidagicha holat yuz bergan: "Amir Nasrullo Shahrisabzda turgan kunlar ariqlardan suv o'rniga qonlar oqadi.

Xulosa. Xullas, Amir Nasrullo haqida bugungi kunda faqat ilmiy maqolalar va risolalar yozish bilan cheklanmasdan, tarixiy manbalar asosida uning fenomenini chuqur o'rganish, hukmdor sifatidagi siyosiy faoliyatini butun murakkabliklari va ziddiyatlari bilan xolis tasvirlash, yurt tarixining o'sha Suropli va qayg'uli davri hamda shavkatli va g'olib hukmdori (zero, Nasrullo so'zi arabchada "Allohning zafari", "Allohning ko'makchisi" kabi ma'nolarni anglatadi) haqida tarixiy romanlar yozish va badiiy filmlar yaratish lozim. Ana o'shandagina biz hozirgacha tahqirlab kelinayotgan Amir Nasrulloxonning xotirasi oldidagi qarzimizni oz bo'lsada uzgan bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Taraqqiyot yo'limizning shiddati oshaveradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoevning 2018 yil 28 dekabrda Oliy Majlisga qilgan Murojaatnomasidan. // Xalq so'zi gazetasi. 2018 yil 28 dekabr.
2. Muhammad Nasriddin Hanafiy Hasaniy Buxoriy "Tuhfat az-zoirin"
3. Мирза Абдалазим Сами. Таърих-и салатин-тийа. – Москва: Изд-во Восточной литературы, 1962. - С.55

4. "Buxoronoma" gazetasi "Buxoro qo'shbegilari" maqolasi
5. Ishoqxon Ibratning "Farg'ona tarixi"
6. Fitrat. Amir Olimxonning hukmronlik davri. T.: Minhoj, 1992-yil. 8-bet
7. Поён Равшанов ўзининг «Малика Кенагас ойим ёхуд Амир Насруллонинг ўлими қиссаси» (Топ- кент: Шарқ, 2000)
8. Кахрамон Ражабов « Насруллохон» рисола